

هستی‌نگاری راویان ضعیف؛ کاوشی در دلایل تضعیف^۱

فرحناز افضلی قادی^۲

فریبرز خسروی^۳

چکیده:

این تحقیق، به منظور توسعه هستی‌نگاری راویان ضعیف در حوزه علوم حدیث و با هدف بررسی روابط معنایی بین واژگان مختلفی که سبب ضعیف شمردن راویان حدیث می‌شود، انجام شده است. روش پژوهش، تحلیل محتوای متن با استفاده از نرم افزار پروتزه (نسخه 5,5,0) بوده است. جامعه آماری تعداد ۱۵۰ راوی ضعیف موجود در کتاب معرفه الحدیث اثر محمدرضا بهبودی است که در آن نظرات و دلایل رجال‌شناسان متقدم در مورد هر راوی نیز بیان شده است. این هستی‌نگاری از دو کلاس «راویان ضعیف» و «الفاظ دلالت‌کننده بر تضعیف» تشکیل شده است. در پژوهش حاضر به تعداد ۱۰۷ لفظ یا مفهوم تضعیف‌کننده راوی و تعداد ۶۴۵ نمونه و شاهد مثال دست یافتیم. که تجزیه و تحلیل آنها، دلایل گوناگونی را برای تضعیف راوی نشان داد که اغلب در میان راویان ضعیف مشترک است. برخی از آنها دلالت بر «ضعف راوی» داشت که در کلام علمای حدیث به صورت فساد در عقیده، وجود صفات ناپسند، گرایش به فرقه‌های انحرافی و غیره بیان شد و برخی دیگر حاکی از «ضعف روایت» بود. استخراج این الفاظ و برقراری ارتباط بین آنها با اسامی راویان ضعیف، موجب ایجاد یک شبکه معنایی شد که امکان بازیابی اصطلاحات ضعیف را در کنار نام راوی فراهم می‌کند و با مهندسی دانش ایجاد شده، دسترسی کارآمد به اطلاعات مربوط به نقاط ضعف راوی تسهیل می‌شود. برای ارزیابی کیفیت و اثربخشی هستی‌نگاری و توانایی آن در پشتیبانی از بازنمایی دانش، نظر متخصصان در دو حوزه علم حدیث و هستی‌نگاری اخذ شد.

کلید واژه: تضعیف، راوی ضعیف، علم حدیث، هستی‌نگاری، وب معنایی

^۱ . «این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی موظف با عنوان «ایجاد هستی‌نگاری ضعفای راوی در کتاب معرفه الحدیث» مصوب ۱۴۰۰/۹/۲ در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ا. است»

^۲ . * (نویسنده مسئول): استادیار، گروه پژوهشی منابع اسلام‌شناسی و ایران‌شناسی و نسخ خطی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ا.، تهران، ایران، f-afzali@nlai.ir

ID= 0000-0001-5862-9723

^۳ . دانشیار بازنشسته، گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ا.، تهران، ایران.

ID= 0009-0001-1837-3492

Ontology of weak narrators; An exploration of the reasons for their weakening

Farahnaz Afzali Ghadi¹

Fariborz Khosravi²

Abstract

This research aimed to develop an ontology of weak narrators in hadith sciences, focusing on the semantic relationships between terms indicating narrator weakness. Using Protege 5.5.0, we conducted a text content analysis of 150 weak narrators from "Ma'rifah Al-hadith" by Mohammad Reza Behboodi. The ontology consists of two classes: "weak narrators" and "words denoting weakness." We identified 107 terms related to narrator weakness, supported by 645 examples. Analysis revealed a diverse range of criticisms, often shared among weak narrators. These criticisms included belief issues, negative traits, affiliation with deviant sects, and narration-related weaknesses. By constructing a semantic network, we linked specific narrators to relevant terms and examples. This knowledge base enables efficient retrieval of information about narrator weaknesses. Expert opinions from both hadith sciences and ontology were incorporated to enhance the ontology's accuracy and relevance. this work is the result of a research project in the National Library of Iran, the stages of which were carried out under the supervision of supervisors and finally it was approved by the Research Council.

Key word: Ontology, science of hadith, semantic web, weak narrator, weakening

¹ . (Responsible author): Assistant professor, Research Group of Islamic and Iranian Studies Resources and Manuscripts, National Library and Archives of I.R. of Iran, Tehran, Iran, f-afzali@nlai.ir
ID= 0000-0001-5862-9723

² . Retired Associate Professor, Department of Information Science and Epistemology, National Library and Archives of I.R. of Iran, Tehran, Iran.
ID= 0009-0001-1837-3492

مقدمه و بیان مسئله: هر پدیده‌ای در جهان آفرینش به منزله یک مفهوم بوده و دارای ارتباط معنایی با مفاهیم دیگر است و مجموعه این پدیده‌ها به همراه ارتباط معنایی‌شان با یکدیگر، شبکه مفهومی از هستی را در جهان ممکن به تصویر می‌کشند. در وب معنایی برای بهبود معنای داده‌ها از هستی‌نگاری‌ها بهره می‌گیرند. در واقع هستی‌نگاری شبکه گسترده‌ای از روابط بین موجودیت‌ها و مفاهیم جهت بازنمایی دانش در نظام‌های اطلاعاتی و وب معنایی محسوب می‌شود. و با به‌کارگیری آن، پردازش داده جای خود را به پردازش مفهوم می‌دهد و به وسیله آن می‌توان تعامل بین مفاهیم را مشخص و روابط بین آنها را استنتاج کرد. از طریق هستی‌نگاری زمینه اشتراک داده‌ها و اطلاعات مختلف در سیستم‌ها، پلتفرم‌ها و حوزه‌های گوناگون فراهم می‌شود و به دلیل وجود یک چارچوب ساختاریافته و یکپارچه سازی داده‌های منابع مختلف، امکان جستجوی دقیق‌تر بر اساس درک روابط معنایی بین مفاهیم مختلف و تجزیه و تحلیل و استنتاج منطقی مجموعه داده‌های متفاوت فراهم می‌شود. با استفاده از هوش مصنوعی می‌توان سرعت و دقت بازیابی داده‌ها و اطلاعات را در حوزه‌های مختلف علوم از جمله علوم انسانی و اسلامی افزایش داد. علم رجال از علومی است که علمای پیشین و فقهای ما بسیار به آن اهتمام ورزیده و تا کنون نیز مورد توجه و بررسی بوده است و این به دلیل شدت نیاز ما به این علم بوده است و همچنین شناخت راویان حدیث و مراتب آنها زیربنای شناخت احکام شرع است. زیرا بسیاری از احکام دینی از ادله شرعی اقتباس می‌شود که از جمله این ادله، روایات و نصوص معصومین (ع) است. بنابر این بر هر مجتهدی شناخت علم رجال ضروری است و از آن بی‌نیاز نبوده و ترک و یا جهل آن نیز جایز نیست. با توجه به حجم انبوه اطلاعات رجالی موجود در لابلائی کتب یا در محیط وب، دستیابی به اطلاعات راویان حدیث و همینطور نظر علمای رجال‌شناس در مورد هر راوی و مقایسه آنها با هم و دریافت ارتباط معنایی بین داده‌ها و ساختارمند کردن آنها و تجزیه و تحلیل علل تضعیف راویان به سرعت و سهولت امکان پذیر نخواهد بود زیرا با اینکه اطلاعات مربوط به هزاران راوی به صورت پراکنده و مجزا در کتب یا صفحات وب وجود دارد ولی برای آگاهی از صحت و سقم هر روایت، باید سلسله راویان آن روایت جداگانه مورد بررسی قرار گیرند و برای یافتن علل تضعیف یا مورد وثوق بودن آنها نیز به کتب علمای رجالی که در این مورد نگاشته شده مراجعه کرد. گرچه شناسایی یک راوی و تضعیف و توثیق وی در کتب رجالی متفاوت، که هر کدام نیز به یک شیوه‌ای خاص دسته بندی شده‌اند و بازیابی آنها با مراجعه به منابع کاغذی یا الکترونیکی امکان‌پذیر است اما با ایجاد هستی‌نگاری و ایجاد یک شبکه معنایی بین مفاهیم مختلف، این فرایند کوتاه‌تر و سریع‌تر و هوشمندانه خواهد شد. به طوری که با جستجوی نام یک راوی، به نظر سایر علمای رجالی در مورد آن راوی و همینطور اطلاعات مربوط به سایر راویان ضعیفی که در برخی از صفات با او مشترک هستند، دست می‌یابیم و با مقایسه همزمان یک عده از راویان که در برخی صفات مشترکند و آن صفات سبب تضعیف آنها شده، به ضعف بودن راوی مورد نظر پی می‌بریم. این ابتکار و ایجاد این شبکه معنایی، امکان مقایسه بهتر اقوال علماء در مورد هر راوی و ضعف بودن آنها و در نتیجه رد یا تائید روایات را در کمترین زمان ممکن و به طور یکجا فراهم خواهد کرد. نتیجه این کار توسعه و تسریع در پردازش اطلاعات پراکنده بوده و در بسیاری از تحقیقات حوزه علوم اسلامی از جمله پژوهش‌های حدیثی، فقهی کاربرد دارد. این دسترسی هوشمند به محتوای الکترونیکی مربوط به علوم رجال و حدیث در قالب اهداف و مزایای وب معنایی به آسانی میسر و ممکن نخواهد بود مگر با طراحی یک هستی‌نگاری مربوط به آن. که این امر سبب تسهیل اشتراک‌گذاری دانش بین عوامل انسانی و ماشینی بر مبنای یک مفهوم‌سازی مورد توافق در کمترین زمان ممکن خواهد شد. و در صورت نبود چنین ابزاری نه تنها امکان داشتن ساختار مفهومی حوزه علوم حدیث و رجال به صورت صریح و قابل پردازش ماشینی را از دست می‌دهیم، بلکه قادر به حضور در عرصه‌های مهندسی دانش نیز نخواهیم بود.

آنچه در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته است، چگونگی ایجاد هستی‌نگاری راویان ضعیف بر اساس کتاب «معرفه الحدیث و تاریخ نشره و تدوینه و ثقافته عند الشیعه الامامیه» اثر محمد باقر بهودی و بررسی علل ضعف آنها در یک شبکه معنایی با استفاده از الفاظ تضعیف‌کننده علمای رجالی است. این کتاب با بهره‌گیری از نظرات علمای شیعه مثل کشی، نجاشی، ابن غضائری، شیخ طوسی، علامه حلی و غیره و همینطور نظر برخی از علمای اهل سنت مثل ذهبی و ابن حجر عسقلانی، احوال صد و پنجاه (۱۵۰) راوی ضعیف در زمان ائمه مصومین (ع) را مورد بررسی قرار داده است. استخراج جملات و الفاظ دلالت‌کننده بر تضعیف در کلام علمای رجالی و برقراری ارتباط معنادار بین آنها و روایتی که به عنوان راوی ضعیف نام برده شده‌اند، می‌تواند موجب ایجاد یک هستی‌نگاری شود. و نتیجه کار به گونه‌ای شود که در یک شبکه معنایی، بین الفاظ و مفاهیم دلالت‌کننده بر تضعیف راوی، نمونه‌ها و مثال‌ها و اسامی راویان ضعیف، ارتباط معناداری برقرار شود. به گونه‌ای که با فراخوانی یک مفهوم در این شبکه، به اطلاعات مورد نیاز مرتبط با آن مفهوم، دست یابیم.

پیشینه تحقیق:

هستی‌نگاری در زمینه‌های مختلفی از علوم از جمله پزشکی، تاریخ و دفاع مقدس، علم اطلاعات، فلسفه، علوم قرآنی، فقه و غیره ایجاد شده است. و در زمینه علوم حدیث نیز نوپا است. اما حوزه علوم اسلامی نسبت به سایر حوزه‌ها به موضوع این مقاله نزدیک‌تر است. در ادامه به تعدادی از پژوهش‌های مشابه داخلی و خارجی در این زمینه اشاره می‌شود:

1. باراکا^۱ و همکاران (۲۰۱۴) در این مقاله به طراحی هستی‌نگاری اسناد حدیث پرداخته‌اند. راوی حدیث که تشکیل دهنده اصلی اسناد حدیث بوده و پایه و اساس لازم برای قضاوت اسناد را تشکیل می‌دهد. لذا شناسایی مقام و جایگاه راوی برای قضاوت در مورد سند یک حدیث بسیار اهمیت دارد. در این هستی‌نگاری تمام خصوصیات و اطلاعات شخصی یک راوی، روابط خانوادگی، او و غیره بررسی شده است. سپس از طریق نمونه‌های DL-query ارزیابی شده است.
2. بینته کامران^۲ و همکاران (۲۰۲۳) در مقاله خود به طراحی و توسعه چارچوب تولید Semantic Hadith KG با هدف فراهم شدن پایه‌ای برای پیوند معنایی منابع مهم دانش حدیث و تولید دانش ساختاریافته برای نمایش اطلاعات متنی با استفاده از استانداردهای نمودار دانش باز پرداخته‌اند. هدف از این مقاله، جستجوی مفاهیم و روابط از حدیث با استفاده از دیدگاه معنایی است و چون در حال حاضر مدل‌سازی دانش برای حدیث، همانند قرآن انجام نشده و هیچ منبع هستی‌نگاری استاندارد یا مدل‌سازی شده‌ای در زمینه حدیث وجود ندارد، «هستی‌نگاری معنایی حدیث» می‌تواند به عنوان بازنمایی جامع حدیث عمل کرده و اجزای تشکیل‌دهنده، راویان و زنجیره‌های مهم راویان را در بر گیرد و استخراج اطلاعات از آنها را تسهیل کند. در این مقاله طراحی هستی‌نگاری معنایی حدیث و توصیف و ارتباط مفاهیم ساختاری اصلی از حدیث از طریق شش مجموعه حدیثی برجسته به عنوان نمودار دانش حدیث مبتنی بر RDF صورت گرفته است.
3. حسن زاده (۱۳۹۷) در مقاله خود با هدف اثبات ضرورت ایجاد هستی‌نگاری فقه برای مدیریت اطلاعات فقهی در فضای وب معنایی و برتری هستی‌نگاری فقه از اصطلاحنامه در این فضا این پژوهش را انجام داده است. که خروجی آن نیز نقشه و ساختار جامعی از فقه است که محدودیت ساختارهای سنتی فقه و ساختار مبتنی بر اصطلاحنامه فقه را ندارد. به همین جهت می‌توان به سبب آن اطلاعات فقهی در این فضا را به بهترین شکل، مدیریت و سازماندهی کرد و نیازهای کاربران را در این فضا به نحو مطلوبی پاسخ داد. برای دستیابی به این هدف دو شیوه از شیوه‌های مهم مدیریت دانش یعنی شیوه

1. Baraka

2. Binte Kamran

اصطلاحنامه و آنتولوژی مقایسه گردیده و ثابت شده است که امکان تبادل دانش بین انسان و ماشین از طریق اصطلاحنامه وجود ندارد، اما هستی‌نگاری فقه این امکان را فراهم می‌کند. یعنی سطح استانداردسازی داده‌های فقهی را تا اندازه‌ای بالا می‌برد که داده‌ها برای ماشین نیز قابل پردازش و درک کردن باشد و بدین طریق، داده‌ها هوشمندتر از گذشته می‌شوند.

۴. حسن زاده (۱۴۰۰) در مقاله خود برای آسانی دستیابی به محتوای مورد نظر در حوزه معارف قرآن مدلی را ارائه داده است. این پژوهش با هدف مدیریت و سازماندهی معارف قرآن انجام شد تا این معارف به گونه‌ای مدیریت و سازماندهی شود تا کاربران و محققان بتوانند اطلاعات مورد نظر خود را در حوزه معارف قرآن با ویژگی سهولت، سرعت، دقت، جامعیت و مانعیت بازیابی کرده و با استفاده از تکنولوژی رایانه نقشه‌ای جامع و کامل از کلیت معارف قرآن و یا به موضوعی خاص از این حوزه را ترسیم نمایند. ایشان برای دستیابی به این هدف با روش توصیفی و تحلیلی هستی‌نگاری یکی از موضوعات معارف قرآن یعنی موضوع «بسمله» را تدوین کرد. یافته‌های تحقیق بیانگر آن بود که تدوین هستی‌نگاری بسمله سبب گشته تا ارتباط وجود شناختی این مفهوم با مفاهیم، موضوعات و عناوین دیگر هویدا گردد و در نتیجه، فهم جامع‌تر و کاملتری از حقیقت بسمله به دست آید. موضوعات مرتبط با بسمله که از طریق هستی‌نگاری بسمله، کشف گردید عبارت بود از: مسئله نجات، تجوید، قرائت و قُرّاء، ابتدا و انتهای سوره، اسم الهی و اسم اعظم، جهر و اخفات نماز، صحت و بطلان نماز، پذیرش و رد دعا، صحت و بطلان عمل، ادب سخن با پروردگار و...

۵. عبدالقادر^۱ و همکاران (۲۰۲۱) در مقاله خود با هدف ایجاد هستی‌نگاری عربی برای علم حدیث با استفاده از روشی دو مرحله‌ای ایجاد هسته هستی‌نگاری و سپس گسترش آن با استفاده از پرسش‌ها و پاسخ‌های واقعی درباره علم حدیث پرداخته است و حدیث را در مجموعه‌ای از طبقات، ویژگی‌ها و روابط معادل ساختار داده است. هدف اصلی این مقاله ساخت و پیاده‌سازی یک نمونه اولیه منبع باز و رایگان هستی‌نگاری عربی برای تمامی مفاهیم و دانش اصلی علوم حدیث می‌باشد که به هر کسی اجازه می‌دهد هر گونه اطلاعاتی را درباره حدیث و روایان جستجو کند. هسته هستی‌شناسی با نرم افزار پروتژه ایجاد گردید و نتیجه آن یک سند OWL/XML بوده است. برای توسعه کاربرد استخراج اطلاعات، از زبان برنامه نویسی جاوا و SqwrlAPI استفاده شده است.

۶. محمد^۲ و همکاران (۲۰۲۴) در این مقاله به بررسی اهمیت متون حدیثی در معارف اسلامی و چالش‌های موجود در آن، دسته‌بندی احادیث بر اساس اعتبار و ساختار آنها پرداخته است. و در تحلیل و تفسیر آنها، پیچیدگی‌های زبان عربی و و چالش‌هایی که در وظایف پردازش زبان طبیعی و در ساخت هستی‌نگاری‌ها ایجاد می‌کند، پرداخته است. در اصلاح روش‌های موجود، ادغام منابع زبانی و توسعه چارچوب‌های هستی-شناختی جامع برای پیشبرد بیشتر حوزه مطالعات حدیث لازم است.

۷. واسطی (۱۴۰۲) در مقاله خود به عنوان یک مطالعه موردی یا برخی ابزارهای تفسیر شبکه‌ای به تحلیل روابط در آیه اول سوره بقره و کشف روابط منسجم و به هم پیوسته در میان عناصر قرآنی اعم از اسما و صفات و افعال این آیه پرداخته است. و با استفاده از این روابط تلاش کرده است که قسمتی از هستی‌نگاری موجود در آیه «ذلک الکتاب لاریب فیه هدی للملتین» را به عنوان مطالعه موردی، کشف کند. تعیین این روابط گسترده، سبب شکل‌گیری «هستی‌شناسی» در موضوع

1. Abdelkader

2. Muhammed

مورد نظر شده که زیرساختی برای استفاده از «هوش مصنوعی» برای پردازش‌های جدید در موضوع مورد نظر و دست‌یابی به نتایج جدید است. این مقاله با رویکرد شبکه‌ای برای کشف حداکثری متغیرهای مرتبط با موضوع و دقیق‌سازی روابط میان آنها تالیف شده است.

۸. هاراگ^۱ و همکاران (۲۰۱۳) در پروژه تحقیقاتی خود به بیان چگونگی استخراج هستی‌نگاری مفاهیم قرآن و روابط معنایی از آیات قرآن می‌پردازد. شیوه کار مبتنی بر ترکیب آمار و روش‌های زبان‌شناسی برای استخراج مفاهیم و روابط مفهومی از قرآن بوده است. به طور خاص، از رویکرد مبتنی بر الگوی زبانی برای استخراج مفاهیم خاص از قرآن بهره‌برداری شده است. این رویکرد مبتنی بر استفاده از یکسری قواعد برای شناسایی مفاهیم استخراج شده از متون قرآن با ایجاد مجموعه‌ای از قوانین پذیرفته شده با استفاده از الگوریتم Apriori بوده است.

با ملاحظه اهمیت و ضرورت پژوهش‌های انجام شده، به نظر می‌رسد که پژوهش حاضر در نوع خود جدید باشد زیرا: (اولاً) تعداد پژوهش‌های انجام شده در مورد هستی‌نگاری در حوزه حدیث نسبت به سایر حوزه‌ها کمتر است. (ثانیاً) در حوزه علم رجال و حدیث، عمده تحقیقات یا در مورد خود حدیث و اقسام آن بوده است یا به طور خاص به ویژگی‌ها و خصوصیات و شرح احوال راویان حدیث می‌پردازد. اما هستی‌نگاری‌ای که شامل روابط معنی‌دار بین راویان حدیث و مفاهیم دلالت‌کننده بر تضعیف باشد، یافت نشد.

اهداف تحقیق:

۱. شناسایی راویان ضعیف و مفاهیم مربوط به تضعیف آنها بر اساس کتاب معرفه الحدیث
۲. شناسایی و برقراری روابط معنایی میان مفاهیم مرتبط با تضعیف راویان حدیث
۳. ارائه الگوی هستی‌نگاری راویان ضعیف بر اساس کتاب معرفه الحدیث

سوالات پژوهش:

- ۱- اسامی راویان ضعیف و مفاهیم مرتبط با تضعیف آنها در کتاب معرفه الحدیث اثر بهبودی کدامند؟
- ۲- چه روابطی میان مفاهیم مرتبط با تضعیف راویان ضعیف وجود دارد؟
- ۳- الگوی هستی‌نگاری راویان ضعیف در کتاب معرفه الحدیث بهبودی چگونه است؟

بررسی مفاهیم تحقیق:

در ابتدا به بیان مفهوم لغوی و اصطلاحی واژه‌های اصلی می‌پردازیم:

• حدیث:

حدیث در لغت به معنی هر چیز تازه و نو است (فراهیدی، بی‌تا) برخی معتقدند ریشه (ح - د - ث) بر ناپیدایی که پیدا شده دلالت می‌کند و «حدیث» هم سخنی است که اندک، اندک یکی پس از دیگری پیدا می‌شود (ابن فارس، ۱۹۷۹م) و در اصطلاح سخنی است که قول، فعل و تقریر معصوم (ع) را حکایت می‌کند. (شیخ بهائی، ۱۳۹۰ق)

• راوی:

راوی در لغت به معنای حمل‌کننده، نقل‌کننده سخن (شرتونی، بی‌تا) و در اصطلاح کسی است که حدیث را با سلسله سند از معصوم علیه‌السلام نقل می‌کند (تهانوی، بی‌تا)

1. Harrag

• هستی‌نگاری:

واژه فارسی "هستی‌نگاری" معادلی برای کلمه انگلیسی ontology قرار داده شده است. طبق فرهنگ مریام وبستر^۱ (۲۰۱۵) این کلمه انگلیسی ریشه لاتین داشته و از سال ۱۷۲۱ مصطلح شده است. این واژه از ترکیب دو بخش onto به معنی بودن و هستی، و logia یا logy به معنی موضوع شناخت و مطالعه تشکیل شده است (کوکبی و همکاران، ۱۳۹۶). هستی‌نگاری که برخی از آن با تعبیر هستی‌شناسی^۲ نیز یاد می‌کنند، شبکه گسترده‌ای از روابط بین موجودیت‌ها و مفاهیم جهت بازنمایی دانش در نظام‌های اطلاعاتی و وب معنایی محسوب می‌شود. هستی‌نگاری به عنوان رویکرد جدید مهندسی دانش در عرصه هوش مصنوعی اهمیت یافته است. با ساخت هستی‌نگاری ساختار مفهومی بین مفاهیم استخراج و به صورتی صریح و آشکار در قالبی رسمی ارائه می‌شود. با به کارگیری هستی‌نگاری پردازش مفهوم در سطوح مختلف تعامل انسانی و ماشینی میسر گشته و این ابزار برای اشتراک دانش و بازنمایی آن به کار گرفته می‌شود (همان)

• جَرَح:

جَرَح در لغت از ریشه جَرَح و از باب فَعَلَ يَفْعَلُ، به معنای زخمی کردن، عیب کردن، دشنام دادن و کسب و اکتساب است (فیروزآبادی، ۱۴۲۶ق) و در اصطلاح، ظهور وصفی است که اگر در راوی یا شاهد ظاهر شود اعتبار کلام او ساقط شده و عمل به آن باطل می‌گردد. یا طعن و سرزنش راوی به گونه‌ای که به عدالت یا حفظ و ضبط وی لطمه وارد کند (عتر، ۱۴۲۲)

• ذَم:

ذم در لغت از ریشه ذَمَّ يَذُمُّ به معنای نکوهیدن، بدگویی کردن، بدگفتن، مقابل مدح (فیروزآبادی، ۱۴۲۶ق) نکوهش کردن، خوارشمردن (زبیدی، بی تا) و در اصطلاح اعم از جرح است (مامقانی، ۱۴۱۱ق)

روش و شیوه پژوهش:

روش پژوهش تحلیل محتوا و با استفاده از نسخه 5.5.0 نرم‌افزار پروتزه^۳ است. مراحل تشکیل هستی‌نگاری‌های OWL با توجه به امکانات نرم‌افزار پروتزه به شکل زیر است:

مرحله نخست- شناسایی مفاهیم، استخراج آنها و مستندسازی جهت ایجاد اصطلاحات؛

مرحله دوم- قرار گرفتن این اصطلاحات در قالب کلاس‌های اصلی و فرعی و نیز نمونه‌ها یا اعضا در نماهای مربوط به هر یک در نرم‌افزار پروتزه؛

مرحله سوم- ایجاد رابطه (ویژگی)^۴ میان کلاس‌ها و نمونه‌ها و میان این اصطلاحات و مقادیر^۵؛

مرحله چهارم- مرحله ارزیابی کیفیت و اثربخشی هستی‌نگاری و توانایی آن در پشتیبانی از بازنمایی دانش.

طراحی مفهومی این هستی‌نگاری از طریق تشکیل دو کلاس اصلی «راویان حدیث» و «الفاظ ذم و جرح» بوده است. جامعه آماری تعداد ۱۵۰ راوی قابل اعتماد در کتاب «معرفه الحدیث و تاریخ نشره و تدوین و ثقافته عند الشیعه الامامیه» اثر محمد باقر بهبودی است. و فرایند پژوهش نیز عبارت بوده است از:

1. Merriam-Webster

۲. علیرغم آگاهی از اینکه معادل پسوند واژه logy در فارسی باید "شناسی" باشد، تماماً از پسوند "نگاری" برای این مفهوم در عرصه هوش مصنوعی استفاده شد، چرا که به نظر می‌رسد این مصنوع استفاده شده در بافت فناوری اطلاعات و علوم محاسباتی بیشتر تلاش دارد تا نگاهی از موجودیت‌ها ارائه دهد. (کوکبی و همکاران، ۱۳۹۶)

3. protégé

4. Object Property

5. Date Property

• شناسائی و استخراج اسامی راویان ضعیف و الفاظ ذم یا جرح بر اساس کتاب «معرفه الحدیث و تاریخ نشره و تدوینه و ثقافته عند الشیعه الامامیه» اثر محمد باقر بهبودی. این تحقیق بدون نمونه گیری انجام شده است و کل این کتاب، جامعه آماری پژوهش بوده است.

- ایجاد دو کلاس اصلی با عنوان «راویان حدیث» و «الفاظ ذم و جرح» در نرم افزار پروتژه
- برقراری ارتباط معنی دار بین کلاس ها از طریق رابطه^۱
- ارزیابی کیفیت و صحت هستی نگاری، با کسب تائید دو نفر از متخصصان در دو حوزه علم حدیث و هستی نگاری یافته ها و تحلیل داده ها:

برای ایجاد این هستی نگاری، در ابتدا دو کلاس اصلی با عنوان «راویان حدیث» و «الفاظ ذم و جرح» در نرم افزار پروتژه تعبیه شد. و سپس داده های گردآوری شده از متن کتاب معرفه الحدیث، در ذیل هر کدام از کلاس ها قرار گرفت.

- کلاس ۱: راویان حدیث
نام صد و پنجاه (۱۵۰) «راوی ضعیف» در زمان ائمه مصومین (ع) بر اساس کتاب «معرفه الحدیث و تاریخ نشره و تدوینه و ثقافته عند الشیعه الامامیه» اثر محمد باقر بهبودی استخراج شده و به عنوان کلاس اول در نرم افزار «Protege» قرار گرفت. این کلاس شامل نام راویانی است که مورد تضعیف رجال شناسان قرار گرفتند و الفاظ ذم و جرح در مورد آنها به کار رفته است و لذا جزو راویان ضعیف شمرده شدند. برخی از اسامی این راویان عبارتند از:

جدول ۱: نمونه اسامی راویان حدیث جهت تشکیل کلاس ۱

اسامی	Class 1
أبان بن فیروز أبی عیاش مولی عبد القیس؛ إبراهیم بن إسحاق الأحمري النهاوندي الأعمی؛ أحمد بن بشیر الرقی؛ أحمد بن الحسین بن سعید دندان؛ أحمد بن عبد الله بن محمد البکری؛ أحمد بن علی الرازی الخضیب الأیادی؛ أحمد بن عمر الحال؛ أحمد بن محمد بن خالد البرقی؛ أحمد بن محمد بن سیار الکاتب السیاری؛ أحمد بن محمد بن عیاش الجوهری فارابی؛ أحمد بن موسی أبی زاهر الأشعری القمی؛ أحمد بن مهران؛ أحمد بن هلال الجبرتانی؛ إسحاق بن محمد البصری الأحمر؛ إسماعیل بن سهل الدعقان الکاتب؛ أبو القاسم إسماعیل بن علی الخزاعی الدعبلی؛ إسماعیل بن مهران السکونی؛ و	راویان حدیث

این اسامی در نرم افزار پروتژه و در ذیل کلاس ۱ به صورت زیر نمایش داده می شود:

شکل ۱: کلاس راویان حدیث (کلاس ۱) در نرم افزار پروتژه

¹ . Object Property

Active ontology * Entities * Individuals by class *

Classes Object properties Data properties Annotation properties Datatypes Individuals

Class hierarchy:

- راویان_حنیث
 - أبو محمد، الحسن بن راشد، مؤلفی بنی العباس
 - أبوایوب، سلیمان بن داود المتقری
 - أبوإسحاق، إیراهیم بن إسحاق الأحمري_التهاوندي_الأعجمي
 - أبوإسماعیل، أبان بن قیروز_أبی عیاش
 - أبوالبختري، وهب بن وهب القرشي، الممتدی البغدادی
 - أبوالجارود، زیاد بن المتمر، المكفوف
 - أبوالحسن، أحمد بن عبد الله بن محمد الیكری
 - أبوالحسن، دارم بن قبیصة_التهملي
 - أبوالحسن، عثی بن أبی حمزة_سالم_الطباطبائي
 - أبوالحسن، عثی بن العباس_الخرائذي_الرازي
 - أبوالحسن، عثی بن جعفر_العريضي
 - أبوالحسن، عثی بن حاتم_القرويطي
 - أبوالحسن، عثی بن حسان_بن_كثير_الهاشمي
 - أبوالحسن، عثی بن محمد_بن_شيرة_القاسبي
 - أبوالحسن، عثی بن محمد_بن_قتيبة_التيسابوري

● کلاس ۲: الفاظ ذمّ و جرح

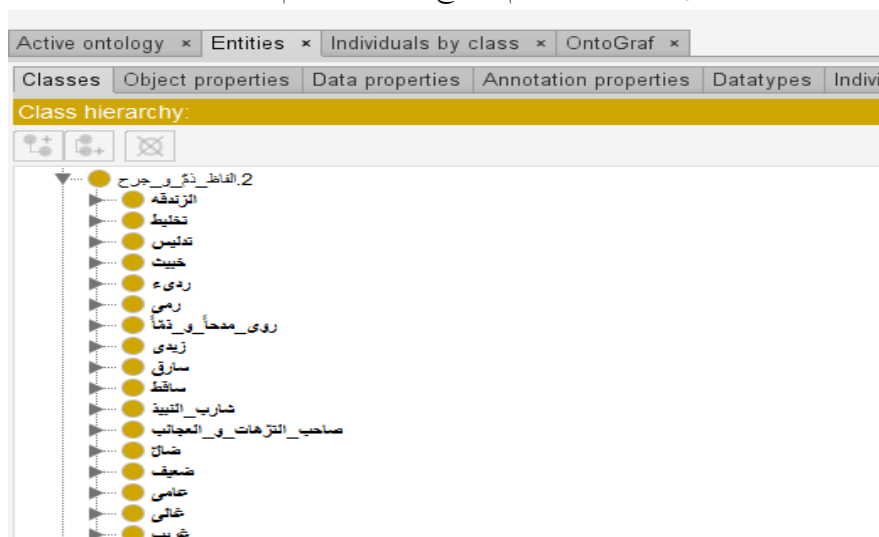
در کلام علمای رجالی یکسری جملات و الفاظی وجود دارد که نشانگر وجود مذمت یا جرح و تضعیف راویان است که در واقع نظر خودشان را در مورد هر راوی بیان داشته‌اند و وی را ذم یا جرح کرده‌اند. لذا «الفاظ ذم و جرح» به عنوان کلاس دوم تعبیه شده و در ذیل آن، مفاهیمی که در علم حدیث نشانگر ذم یا جرح راوی است، قرار گرفت. و در ذیل هر کدام از این زیر شاخه‌ها جملات علمای رجالی به عنوان نمونه جای داده شد. به عبارت دیگر، آن مفهوم کلی به عنوان شاخه اصلی تعبیه شد و در ذیل هر مفهوم، مثال‌ها و نمونه‌ها قرار داده شد. برخی از مفاهیم و زیرشاخه‌هایی که در ذیل کلاس ۲ به عنوان الفاظ کلی دال بر ذم و جرح قرار گرفته‌اند عبارتند از:

جدول ۲: مهمترین الفاظ دلالت کننده بر ذم و جرح در کتاب معرفه الحدیث

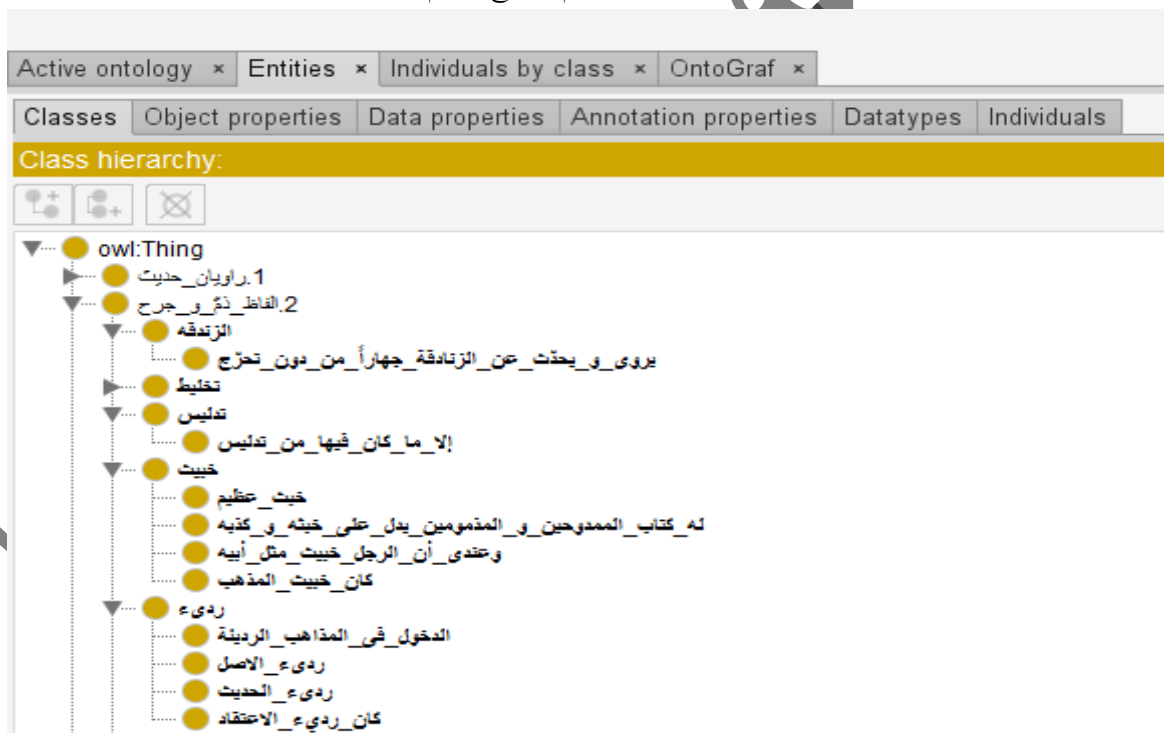
Subclasses	Class
اختل؛ الإسحاقی؛ باطل؛ بدعه؛ تخلیط؛ تدلیس؛ تزئید فی الحدیث، حماقه؛ خبیث؛ ذاهب الحدیث؛ رجل سوء؛ ردی؛ مرمی؛ الروایه عن من لم یلق؛ روی مدحاً و ذمّاً؛ زندقه، زیدی، سارق؛ ساقط؛ شارب النبیذ؛ صاحب الترهات و العجائب؛ ضال؛ ضعیف؛ عامی؛ علیانی؛ غالی؛ غریب؛ غمزعلیه؛ غیرمعتاد؛ غیرتقی؛ فاسد؛ فاسق؛ فطحی؛ قائل بالتناسخ؛ قائل بالجبر و التشبیه؛ قدری؛ کافر؛ کذب؛ لا أفتی به؛ لا خیر فیہ؛ لا رغبه فیہ؛ لا یبالی عنمن أخذ؛ لا أروی الروایه عنه، لا یجوز عند الشیعہ؛ لا یحتج به؛ لا یخلو من بطلان؛ لم یرو عنه الا واحدا؛ لا یحباً به؛ لا یعتد به؛ لا یعرف؛ لا یعمل علیہ؛ لا یعول علیہ؛ لا یقبل شهادتہ؛ لا یکتب حدیثہ؛ لا یلتفت الیه؛ لا یتفتح به؛ لا یوثق به؛ لا یونس به؛ لعلہ الآفة؛ لفق؛ لم یکن بالمرضی؛ لم یکن من أصحاب الحدیث؛ لیس بالمتحقق بنا؛ لیس بشیء؛ لم یکن بکل البت فی الحدیث؛ ما أجهله؛ ما أقل حیاءه؛ متروک؛ متفرق؛ متهاک؛ متهم؛ مجعول؛ مجفواً؛ مجهول؛ محرف؛ مذموم؛ مرتد؛ مردود؛ مرسل؛ مضطرب؛ مطروح؛ مطعون؛ مظلم؛ معدود؛ مفوضه؛ ملتبس؛ ملعون؛ من اهل الارتفاع؛ منحرف؛ منحول؛ منکر؛ منہی؛ موضوع؛ مولعاً بالحمامه؛ ناویسی؛ نقد علیہ؛ واقفی؛ واهی؛ یخرج شاهداً، یروی الصحیح والسقیم؛ یعرف و ینکر و ...	الفاظ ذم یا جرح

این الفاظ دلالت کننده بر تضعیف راویان، در نرم افزار پروتزه به صورت زیر نمایش داده می شود:

شکل ۲: کلاس الفاظ ذم و جرح (کلاس ۲) در نرم افزار پروتزه

شکل ۳: نمونه ها و مثال های کلاس الفاظ ذم و جرح در نرم افزار پروتزه

در تصویر فوق و در ذیل کلاس «الفاظ ذم و جرح»، اصطلاحات و الفاظی قرار گرفت که برگرفته از کلام علمای رجال شناس هستند (همانند تخلیط، تدلیس، خبیث، ردیء و ...) و دلالت بر مذمت یا جرح راوی می کنند و عبارات و جملات علمای رجال شناس در ذیل هر کدام به عنوان «نمونه» گنجانده شده است. این الفاظ و نمونه های آن به عنوان شاخه های اصلی و فرعی نشان داده می شوند. بیان معنای لغوی واژه ها و همینطور معنای اصلاحی آنها که در ادامه خواهد آمد، تا حدودی مشخص می کند که چگونه آنها دلالت بر ذم یا جرح راوی می کنند. جداول شماره ۱ و ۲ در پاسخ به سوال اول مقاله تنظیم شده اند.

بررسی الفاظ ذم یا جرح نشان می‌دهد که علل تضعیف روایان حدیث متفاوت است. برخی از جملات دلالت بر «ضعف راوی و مذموم بودن شخصیت وی» دارد که در صورت فساد در عقیده و گرایش به فرقه‌های انحرافی و غیره بیان می‌شود. واژه‌هایی همچون زندقه، زیدی، علبائی؛ غالی؛ فطحی؛ قائل بالتناسخ؛ قائل بالجبر و التشبیه؛ ناووسی؛ واقفی؛ و ... دلالت بر گرایش راوی به فرقه‌های انحرافی دارد که همین امر از ارزش و اعتبار روایات راوی می‌کاهد. این فرقه‌ها در کتب رجالی به عنوان «اسباب فساد در عقیده» شناخته می‌شوند (کنی‌تهرانی، ۱۴۲۱ق) در جدول زیر به برخی از این فرقه‌ها و اعتقاداتی که اگر در راوی مورد بحث وجود داشته باشد سبب کاهش یا سقوط اعتبار وی و روایات او می‌شود، اشاره می‌شود:

جدول ۳: مفاهیم موضوعی فرقه‌ها و اعتقادات فاسد روایان

زندقه	قاتلین به ثنویت یعنی خدای نور و ظلمت هستند. با کسی که ایمانی به آخرت و ربوبیت ندارد (فیروزآبادی، ۱۴۲۶ق)
زیدی	فرقه ای هستند از یاران زید بن علی بن الحسین بن علی (ع) که معتقدند امامت در فرزندان حضرت زهرا(س) امتداد دارد و در غیر ایشان قرار داده نشده است و هر یک از فرزندان حضرت زهرا(س) که عالم، شجاع و سخاوتمند باشد و ادعای امامت کند، امام واجب‌الاطاعه خواهد بود (شهرستانی، ۱۳۶۴)
علبائی	از یاران علباء بن ذراع دوسی هستند که علی (ع) را بر پیامبر (ص) برتری می‌دهند (شهرستانی، ۱۳۶۴) آنها گمان می‌کنند که علی (ع) پروردگار و محمد(ص) بنده اوست (جالبقی‌بروجردی، ۱۴۱۰ق)
غالی	از الفاظ جرح بوده (شهید ثانی، ۱۴۰۸ق) قائل به الوهیت و نبوت برای پیامبر و ائمه (ع) هستند (مجلسی، ۱۴۰۳ق)
فطحی	فرقه ای که می‌گویند بعد از امام جعفر صادق (ع) امامت به فرزندش عبدالله بن جعفر افطح می‌رسد (کنی‌تهرانی، ۱۴۲۱ق)
قائل بالتناسخ	در اصطلاح، به انتقال روح پس از مرگ از جسمی به جسم دیگر گفته می‌شود (تهانوی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۲۵) در میان شیعیان، باور به تناسخ باطل و اعتقاد به آن، به دلیل انکار بهشت و جهنم، کفر دانسته شده است (شیخ صدوق، ۱۴۱۴ق)
قائل بالجبر و التشبیه	اهل جبر یعنی کسانی که معتقدند همه افعال از خداست و انسان هیچ اختیاری ندارد و اهل تشبیه کسانی هستند که خالق را به مخلوق تشبیه کرده و خداوند را با صفات مخلوق توصیف می‌کنند (شهرستانی، ۱۳۶۴)
مفوضه	گروهی از غلات هستند که معتقدند خداوند متعال وقتی پیامبرش حضرت محمد(ص) را خلق کرد تدبیر عالم را به او سپرد و او بود که بدون دخالت خداوند جهان را خلق کرد و سپس او تدبیر جهان را به امیرالمومنین و برخی می‌گویند به سایر ائمه اطهار سپرد. (کنی‌تهرانی، ۱۴۲۱ق)
ناووسی	فرقه‌ای است که معتقد است امام صادق (ع) زنده است و نمی‌میرد تا اینکه ظاهر شود و جهان را پر از عدل و داد کند و او مهدی است (شهرستانی، ۱۳۶۴)
واقفی	فرقه‌ای است که معتقد است که امام موسی کاظم (ع) نمرده و زنده است و او کسی است که جهان را پر از عدل و داد خواهد کرد کما اینکه از ظلم و جور پر شده است و او مهدی موعود است. (نویختی، بی‌تا)

برخی دیگر از جملات کتاب، نشانگر وجود صفاتی ناپسند در شخصیت راوی هستند از محتوای آنها می‌توان به واژه‌هایی همچون تخلیط، تدلیس، خبیث، غریب، متهافت، متهاکک، متهم، متروک، واهی و غیره اشاره کرد که دلالت بر ذم یا جرح راوی می‌کنند.

گاهی برخی عبارات و جملات منفی برای مذمت راوی به کار می‌رود همانند «لافتی به» (به آن فتوا نمی‌دهم)؛ «لا خیر فیه» (خیری در آن نیست)؛ «لاأروی الروایه عنه» (روایت نمی‌کنم از او)؛ لایحتج به (به آن احتجاج نمی‌شود)؛ لایخلو من بطلان (خالی از بطلان نیست)؛ لایعبأ به (به او اعتنائی نمی‌شود)؛ لایعرف (شناخته شده نیست)؛ لایعمل علیه (به روایات او عمل

نمی‌شود؛ لایعولّ علیه (به او اعتماد نمی‌شود)؛ لایقبل شهادته (شهادت او پذیرفته نمی‌شود)؛ لایکتب حدیثه (حدیث او نوشته نمی‌شود)؛ لایلتفت الیه (به او توجهی نمی‌شود)؛ لاینتفع به (از او منفعتی عاید نمی‌شود)؛ لایوثق به (به او اعتماد نمی‌شود). همینطور تعابیری همچون «لم یرو عنه الا واحد» (هیچکس از او روایت نکرد بجز یک نفر) که عمدتاً نوعی ذم شمرده می‌شود. (شوشتری، ۱۴۱۰ق) یا «لم یکن بالمرضی» (رفتار و شخصیت راوی مورد رضایت نبود) که برخی آن را از الفاظ ذم و قدح دانسته‌اند (مامقانی، ۱۴۱۱ق) یا «لم یکن بکل الثبت فی الحدیث» (راوی شرایط نقل حدیث مثل ضبط، حفظ و ... را نداشت) که از الفاظ ذم بوده ولی دلالت بر جرح راوی نمی‌کند (صدر، بی‌تا) و همینطور «لم یکن من أصحاب الحدیث» (از اصحاب حدیث نبود).

برای ایجاد مفاهیم موجود در کلاس‌ها، در برخی از موارد از ریشه الفاظ و مفاهیم دلالت‌کننده بر مذمت راوی عیناً استفاده شده است و در برخی موارد دیگر از مفهوم جمله برداشت شده است. مثل رغبت نداشتن (لارغبه فیه) که الفاظ متعددی بر آن دلالت می‌کنند مثل «أصحابنا یکرهون ما رواه محمد بن سنان عنه» (اصحاب نسبت به آنچه که محمد بن سنان روایت کرده کراهت داشتند)؛ یا فلم أرغب فیه (به آن رغبتی نکردم)؛ همینطور روایت نکردن از راوی (لأروى الروایه عنه) که از جمله‌های مختلفی برداشت شده است. مثل «أری الترتک لما روی هؤلاء عنه» (می‌بینم که از آنچه که از او روایت کردند، پرهیز می‌شود)؛ «إن أردتم أن تکتبوا حدیثه عن اصلی حتی أرویها لکم بعد ذلك، فإنی لأفعل ذلك» (اگر بخواهید روایت وی را بنویسید تا آن را نقل کنم، من این کار را انجام نخواهم داد)؛ «لأروى لکم أنا عنه شیئا» (من از او چیزی برای شما نقل نمی‌کنم)؛ «لأروى ما یختص روایته» (روایاتی را که او نقل کرده باشد روایت نمی‌کنم)؛ «لأستحل أن أرویها لأنه کان یأخذ الحدیث عن وجاده» (روایت کردن از او جایز نیست زیرا او به طریق وجاده احادیث را دریافت و نقل کرده است).

در برخی از جملات رجال‌شناسان، عباراتی دیده می‌شود که دلالت بر یکسری افعالی می‌کند که انجام آنها در نزد شیعیان امامیه پسندیده نبوده و می‌تواند بیانگر نوعی مذمت راوی باشد مانند «أما علی بن جعفر نفسه فقد کان فی أوائل أمره خارجاً عن زی الإمامیه» (علی بن جعفر در ابتدا برخلاف شیوه امامیه رفتار می‌کرد)، «کان معهم حین أنکروا ابن الرضا أبا جعفر الجواد» (با آنها بود زمانی که آنها پسر امام رضا یعنی حضرت جواد را انکار کردند)، «کان معهم حین فعلوا أشنع الأعمال وأقبح الأفعال» (با آنها بود زمانی که آنها شنیع‌ترین و قبیح‌ترین افعال را انجام دادند)، «هذا ممّا لا یجوز عند الشیعۃ الإمامیه» (این کارها در نزد شیعه امامیه جایز نیست) که مجموع آنها را به عنوان نمونه در ذیل همین جمله «لا یجوز عند الشیعۃ الإمامیه» قرار گرفت.

برخی دیگر از الفاظ ذم یا جرح می‌توانند علاوه بر نشان دادن ضعف راوی، برای نشان دادن «ضعف حدیث و روایت راوی» هم به کار روند. همانند مردود، فاسد، مجهول، ضعیف و غیره. به عنوان مثال لفظ «ضعیف» صفت مشابه از ریشه ضعف یضعف و در مقابل قوت و نیرو است (جوهری فارابی، ۱۴۰۷ق) اگر به صورت مطلق استعمال شود دلالت بر ضعف راوی دارد (صدر، بی‌تا) و اگر برای توصیف و بیان حدیث به کار رود، دلالت بر حدیثی می‌کند که شروط حدیث صحیح، و موثق و حسن در آن موجود نباشد (عاملی، ۱۳۶۰) این واژه در متن عبارات علمای رجالی به صورت‌های مختلفی بیان شده است از جمله «أكثر الروایه عن الضعفاء»؛ «أصحابنا یضعفونه»؛ «هو ضعیف عند أصحاب الحدیث»؛ «کان فی مذهبه ضعیفاً»؛ «کل عیوب الضعفاء مجتمعة فیه» و غیره. در این پژوهش تمامی الفاظی که به گونه‌ای حکایت از مذموم بودن یا جرح راوی می‌کرد به همراه معانی لغوی و اصطلاحی آنها استخراج شد. جدول زیر به معنای لغوی و اصطلاحی برخی از این الفاظ ذم یا جرح اشاره می‌شود:

جدول ۴: برخی از الفاظ ذم و جرح در کلام علمای رجالی

الفاظ	معنی لغوی واژه	معنی اصطلاحی واژه	نمونه ها / مثال‌ها (کلمات علمای رجالی)
تخلیط	آمیختن بعضی کار با بعضی دیگر و فساد افکندن در آن (جوهری فارابی، ۱۴۰۷ق)	مخلط کسی است که در مورد آنچه که روایت می‌کند مبالائی ندارد و بین ضعیف و قوی را جمع می‌کند (حائری، بی‌تا)	روایتی مختلط؛ خبرنا بروایانه و کتبہ إلا ما کان فیها من تخلیط؛ الاختلاط فی الحدیث؛ مُتَخَلِّطٌ؛ هو معدن التخلیط
تدلیس	کتمان کردن و پوشاندن عیب (ابن منظور، ۱۴۱۴ق)	عملی از محدثی که با آن عیب و ضعف روایت پوشانیده شود. (شهیدثانی، ۱۴۰۸ق)	إلا ما کان فیها من تدلیس
خبیث	بد بودن، پلید بودن و فاسد بودن (جوهری- فارابی، ۱۴۰۷ق)	ابن لفظ از الفاظی است که افاده عدم اعتبار و بلکه جرح راوی را می‌نماید (کتبی تهرانی، ۱۴۲۱ق)	خبث عظیم؛ له کتاب الممدوحین و المذمومین بدل علی خبیثه و کذبہ؛ کان خبیث المذهب
صاحب الترهات و العجائب	به کار بیهوده و هرزه پرداختن و به اباطیل مشغول شدن (ازهری، بی‌تا)	صاحب الترهات یعنی صاحب اباطیل (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۴ق)	ألفاظ الحدیث شبه بترهات القصاصین؛ الحدیث طویل فیہ الترهات و الأعاجیب
عَمَزَ علیه	عیب گرفتن و بدگویی کردن (ابن فارس، ۱۳۹۹)	به معنای آن که راوی مورد طعن واقع شده و انحراف راوی آشکار نیست (جدیدی نژاد، ۱۳۸۲)	ذکره القمیون و غمزوا علیه؛ رأیت جلّ أصحابنا یغمزونه
فاسد	از ریشه فسد به معنای باطل شدن، اضمحلال یافتن، تغییر یافتن (زبیدی، بی‌تا)	با الفاظی همانند فاسد الحدیث، فاسد المذهب، فاسد العقیده و ... بیان می‌شود. و از الفاظ قدح و جرح می‌باشد (جدیدی نژاد، ۱۳۸۲)	کتاباً مصفاً فاسد الألفاظ؛ هو فاسد المذهب؛ کان أيضاً فاسد المذهب؛ یتلقى علیه الفاسد کثیراً؛ لأجل فساد أصله؛ فاسد الاعتقاد
کاذب	از ریشه کذب به معنای صادق نبودن، نقیض صدق (ابن منظور، ۱۴۱۴ق)	ابن واژه از الفاظ جرح است (شیخ بهائی، ۱۳۹۰ق)	الکذب بین فی وجه الحدیث؛ حدیثه الذی رواه عنه کذب مخلوق؛ فحدیثه کذب سنداً و کذب متناً؛ و له أحادیث فی الکذب؛ کان کذباً فی الروایة؛ بروی عن الکذاب؛ إلیک بعض دعاویہ الکاذبۃ؛ فیہ أكاذیب عجیبۃ؛ فیہ الکذب الصریح
مردود	از ریشه ردّ یَزْدَبُه به معنای برگشتن (جوهری- فارابی، ۱۴۰۷ق)	مردود شخصی است که به دلیل وجود برخی موانع، خبر وی مورد قبول قرار نمی‌گیرد برخلاف خبر متواتر که به خاطر قطع به صدق خبردهنده مورد پذیرش واقع می‌شود (شهیدثانی، ۱۴۰۸ق)	رداً لروایاته المختلفۃ؛ فیکون حدیثه مردوداً؛ مردود الحدیث؛ و إن لم یصح فالحدیث الباطل مردود؛ کل ما رواه مردود؛ کان یقول: ردّوا أحادیث محمد بن سنان؛ تکلم القمیون فیہ بالردّ
مطروح	از ریشه طَرَحَ به معنای افکندن، دور گرداندن (فیروزآبادی، ۱۴۲۶ق)	آنچه که مخالف دلیل قطعی بوده و قابل تاویل هم نباشد (مامقانی، ۱۴۱۱ق)	فإن صح حدیثه فلابدّ و أن یطرح
من اهل الارتفاع	از ریشه رفع برفع به معنی خلاف وضع و نهادن چیزی (زبیدی، بی‌تا)	مرتفع القول کسی است که قولش معتبر نیست و نمی‌توان به آن اعتماد کرد (شهیدثانی، ۱۴۰۸ق) چرا که او اهل غلو کردن است (مامقانی، ۱۴۱۱ق)	أنه کان فی مذهبہ ارتفاع؛ فیہ ترفع؛ مرتفع القول؛ مرتفع فی مذهبہ؛ من اهل الارتفاع؛ کان شهیراً فی الارتفاع؛ کان فی مذهبہ ارتفاع
واهی	اسم فاعل از ریشه وهی یهی بوده و در لغت به معنی ضعیف بودن، سست و شکننده بودن است (جوهری فارابی، ۱۴۰۷ق)	کتابه از شدت ضعف راوی و سقوط اعتبار حدیث وی است (شهیدثانی، ۱۴۰۸ق)	و قد تبعت روایاته فوجدتها واحیه فی الأكثر؛ کلها واحیه ساقطه

در مجموع تعداد ۱۰۷ لفظ به عنوان مفهوم دلالت کننده بر ذم یا جرح روای استخراج شده و تعداد ۶۴۵ نمونه و شاهد مثال در ذیل آنها در نرم افزار پروتزه قرار داده شد که همگی از متن کتاب و کلام علمای رجالی اقتباس شدند. بیشترین نمونه‌ها مربوط به الفاظ زیر بوده است:

جدول ۵: پرکاربردترین الفاظ ذم و یا جرح

لفظ / مفهوم	ضعیف	غالی	کاذب	تخلیط	موضوع	مطعون	فاسد	مرمی	لأوری الروایه عنه
تعداد نمونه	۹۸	۵۶	۵۱	۳۴	۳۲	۲۶	۱۶	۱۴	۱۴
لفظ / مفهوم	مضطرب	مرسل	مجهول	ملعون	یخرج شاهدأ	غیرمعمد	واقفی	یعرف و ینکر	لایجوز عند الشیعه
تعداد نمونه	۱۳	۱۲	۱۱	۱۱	۱۱	۱۰	۱۰	۱۰	۹
لفظ / مفهوم	من اهل الارتفاع	صاحب الترهات و العجائب	لایعمل علیه	مردود	لایانفت الیه	لایوثق به	منهم	زیدی	تزید فی الحديث
تعداد نمونه	۹	۹	۸	۸	۷	۷	۷	۶	۶

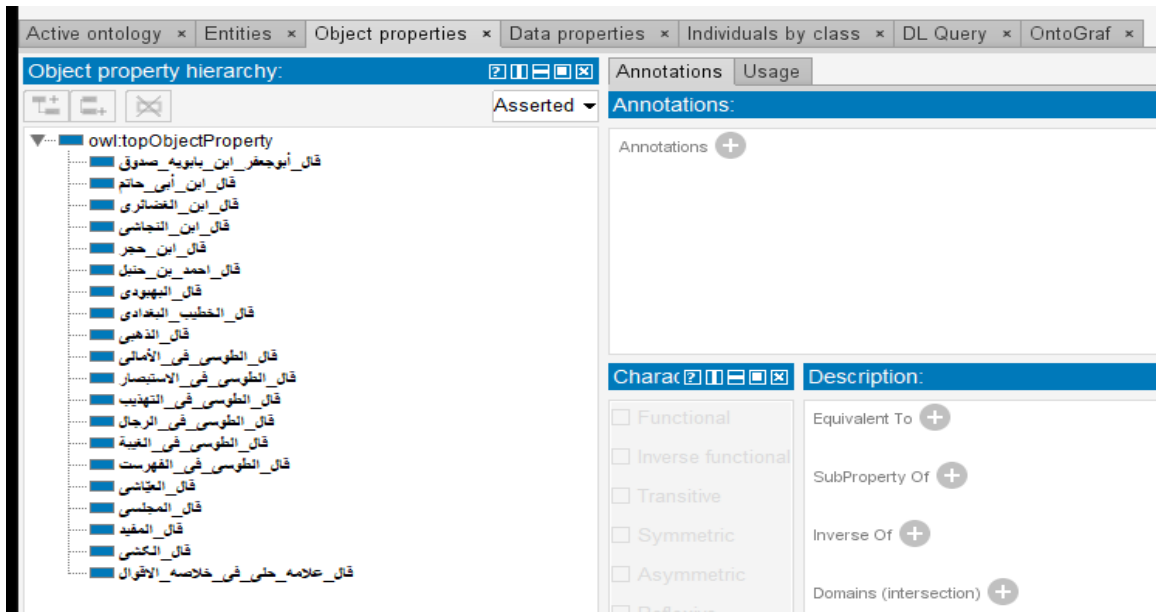
• روابط اشیاء^۱

روابط اشیاء یا ویژگی، همان صفات یا مشخصاتی است که اشیاء یا اعضای کلاس‌ها می‌توانند داشته باشند (آسوشه، ۱۳۹۰) که در این هستی‌نگاری، اقوال رجال‌شناسان در زیرمجموعه آن قرار گرفته است. و با عبارت «قال فلان» نمایش داده شده است. از مهمترین علماء و رجال‌شناسانی که نظرات آنها در مورد راویان ضعیف، در کتاب معرفه الحديث آمده است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

شیخ طوسی، عیاشی، علامه مجلسی، شیخ مفید، کشی، علامه حلی، ابوجعفر ابن بابویه (شیخ صدوق)، ابن ابی حاتم، ابن الغضائری، ابن النجاشی، ابن حجر عسقلانی، احمد بن حنبل، خطیب بغدادی، ذهبی.

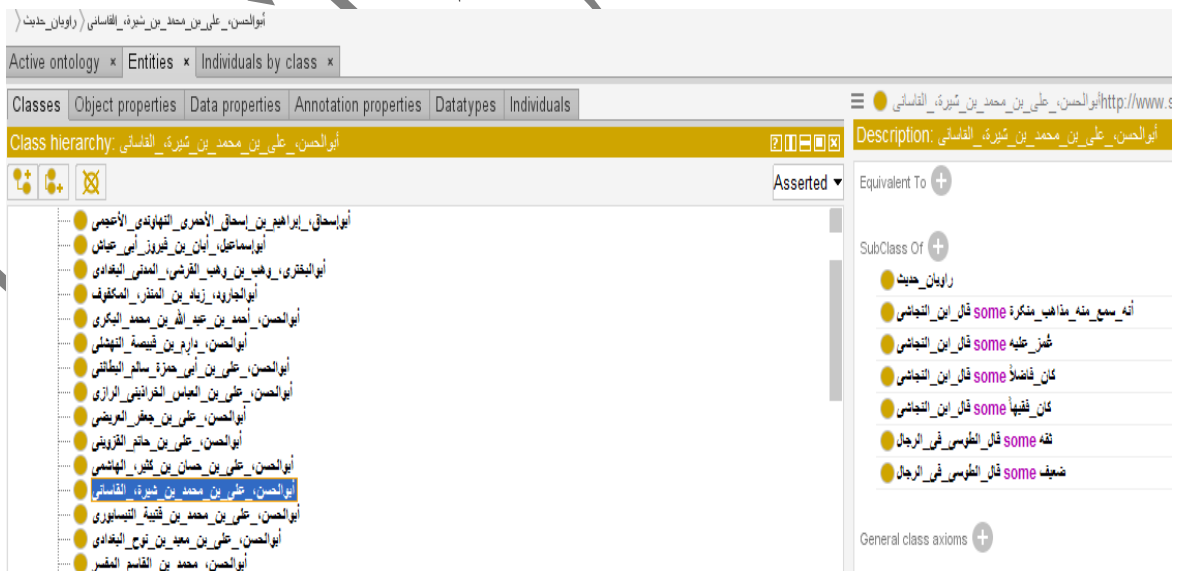
1. Object Property

شکل ۴: صفات موجودیت (ویژگی‌ها)

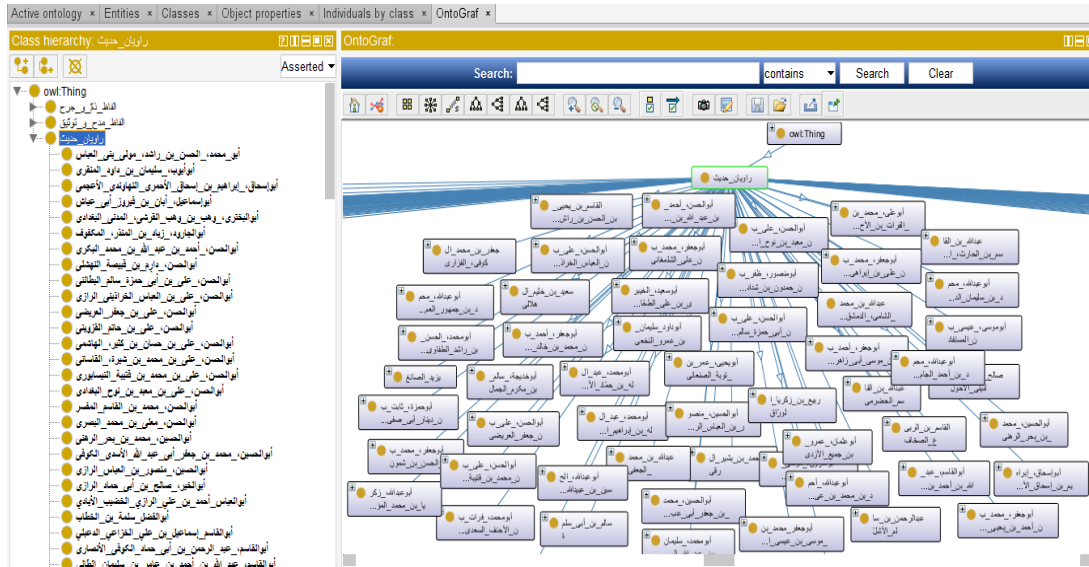

در پاسخ به سوال دوم پژوهش، ارتباط بین کلاس‌ها به صورت زیر برقرار شده است و نمایش داده می‌شود:

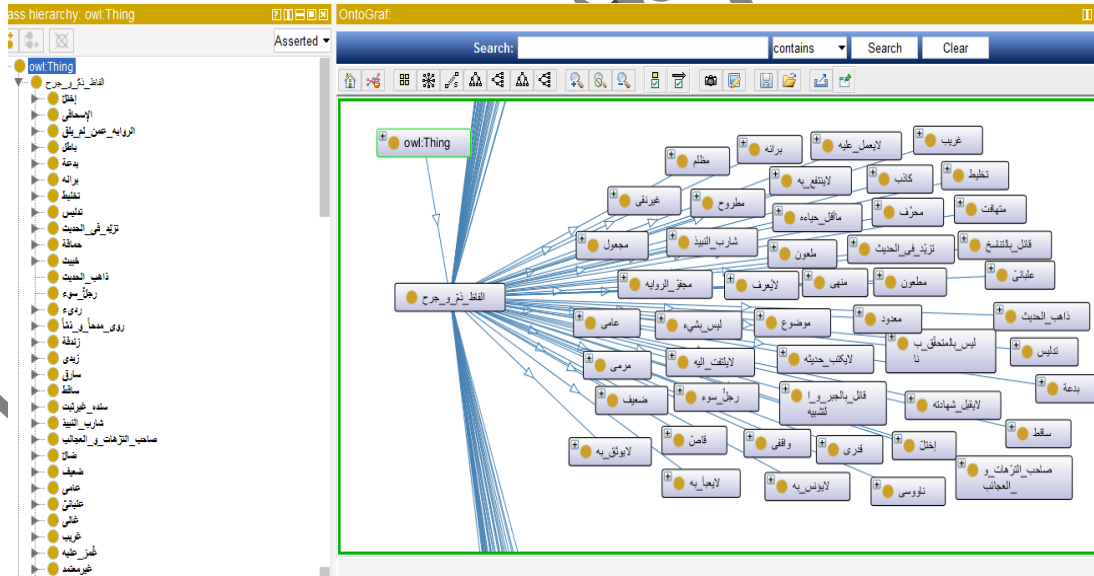
شکل ۵: نمایش ارتباط بین کلاس‌ها در نرم افزار پروتزه

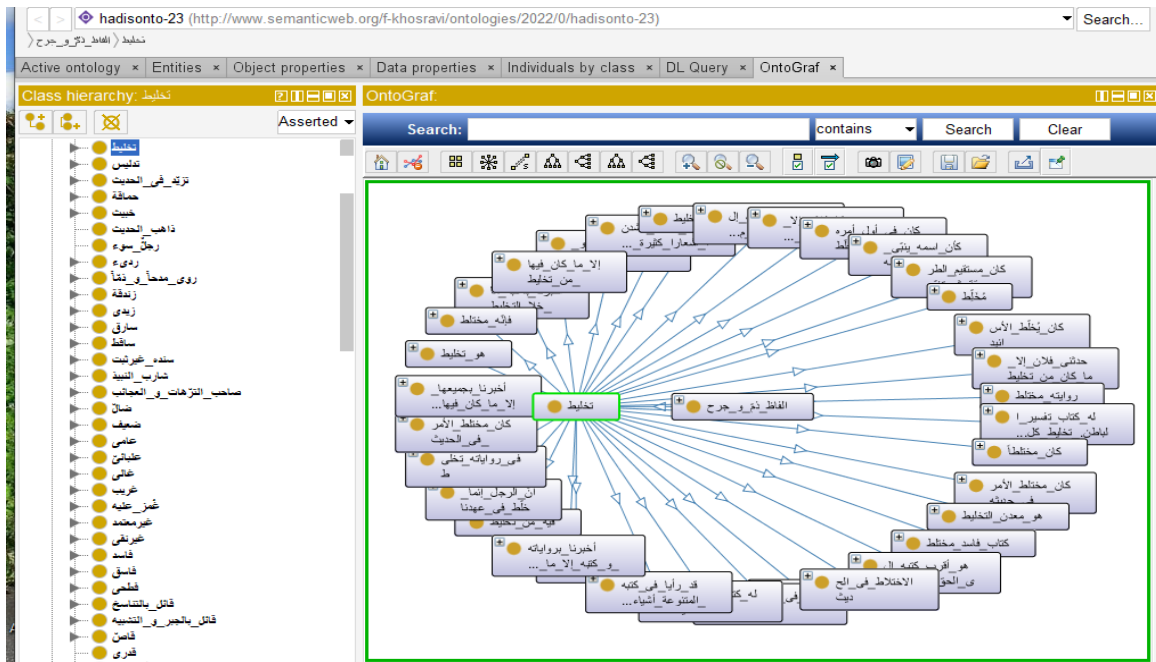
شکل ۶: نمونه‌هایی از گراف هستی‌نگاری راویان ضعیف

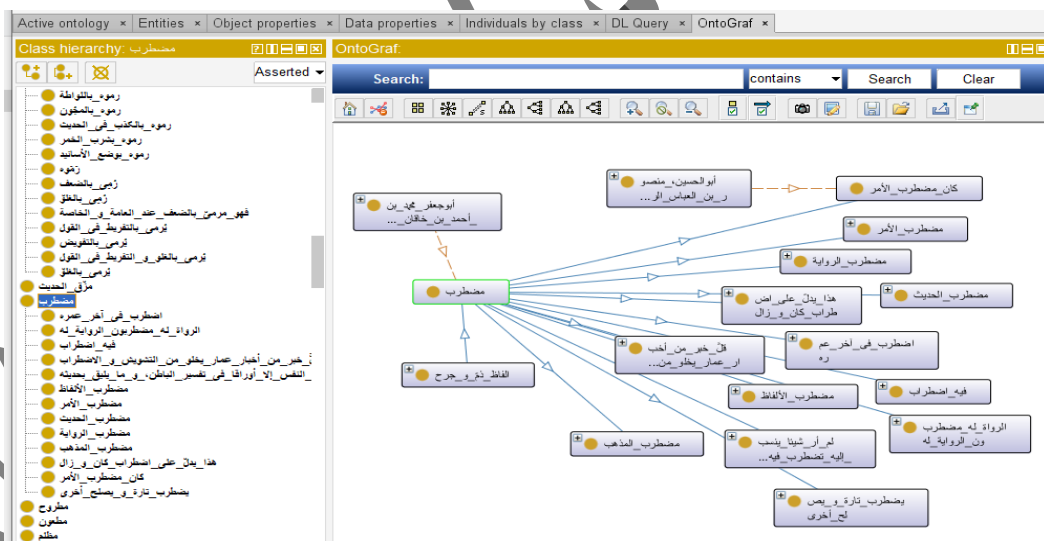
تصویر فوق نشانگر زیر مجموعه کلاس اول یعنی راویان حدیث است.

این تصویر نشانگر زیر مجموعه کلاس دوم یعنی الفاظ ذم و جرح است.

این تصویر به نمونه های زیرمجموعه لفظ جرح «تخلیط» اشاره می کند.

این تصویری به لفظ جرح «مضطرب» و نمونه های آن در کلام علما و ارتباط آن با برخی از روایان ضعیف اشاره می کند.

نتیجه گیری:

امروزه هستی نگاری یک بستری را در وب معنایی فراهم می سازد که ماشین ها را قادر می سازد که اطلاعات را به شیوه ای هوشمندانه تر و آگاهانه تر، درک و پردازش کنند. امکان جستجوی دقیق تر بر اساس درک روابط معنایی بین مفاهیم مختلف و تجزیه و تحلیل و استنتاج منطقی مجموعه داده های متفاوت را فراهم می کند. اشتراک گذاری دانش مؤثرتر را ممکن ساخته و نه تنها مفاهیم، بلکه روابط و محدودیت های حاکم بر آن را در برمی گیرد. به دلیل همین نقش مهم در وب معنایی، ضرورت به کارگیری آن ها در پژوهش های علمی بیش از پیش احساس می شود. این پژوهش در زمینه علوم حدیث و رجال

دریچه ای نو به مقوله جرح و تضعیف راویان حدیث است که در صورت تکمیل و ورود اطلاعات مربوط به راویان حدیث در بستر این نرم افزار و کاوش در علل جرح آنها و ایجاد یک شبکه مفهومی بین همه راویان حدیث در محیط وب، می توان در کوتاه ترین زمان ممکن به اطلاعات گسترده ای در مورد شرح حال، علل تضعیف و وثوق راویان، راویان قابل اعتماد و راویان غیر قابل اعتماد دست یافت که ثمره آن در رد یا تأیید ادله شرعی نمایان خواهد شد. زیرا اگر راویان موجود در سلسله سند حدیث ضعیف باشند، آن روایت به عنوان منبع شرعی استنباط احکام قابل اعتنا نخواهد بود. در پژوهش حاضر با کاوش در کلام علمای صاحب نظر در رجال، همچون شیخ طوسی، عیاشی، علامه مجلسی، شیخ مفید، کشی، علامه حلی، ابو جعفر ابن بابویه (شیخ صدوق)، ابن ابی حاتم، ابن الغضائری، ابن النجاشی، ابن حجر عسقلانی، احمد بن حنبل، خطیب بغدادی، ذهبی و بررسی اقوال آنها در مورد ضعیف دانستن ۱۵۰ راوی در کتاب معرفه الحدیث اثر محمدرضا بهبودی، به تعداد ۱۰۷ لفظ یا مفهوم دلالت کننده بر ذم یا جرح روات و تعداد ۶۴۵ نمونه و شاهد مثال دست یافتیم و با ایجاد یک هستی نگاری از طریق دو کلاس «راویان حدیث» و «الفاظ ذم و جرح» در نرم افزار پروتزه، بین آنها ارتباط معنایی برقرار شد. اصطلاحات دلالت کننده بر ذم یا جرح راوی نگاه از خود عبارت به صراحت برداشت شد و گاهی از مفهوم جمله و با ملاحظه سایر قراین حالیه اقتباس گردید. از عیوبی که موجب تضعیف راوی شده است برخی مربوط به شخصیت راوی و برخی دیگر مربوط به ضعف در خود روایت بوده است. با ایجاد این هستی نگاری، اگر در مورد یک راوی، صفتی سبب جرح و تضعیف وی شده باشد و همین صفت در مورد راوی دیگر هم صادق باشد، به دلیل ایجاد شبکه بین مفاهیم، موجب تضعیف وی نیز خواهد شد. به عنوان مثال اگر راوی اول به دلیل «فساد در عقیده»، «دروغگو بودن»، «جاعل حدیث بودن» و راوی دوم به دلیل «فساد در عقیده»، «غلو کننده» و «سارق بودن» ضعیف شمرده شوند، با جستجوی اصطلاح «فساد در عقیده» که بین راوی اول و دوم مشترک است، هر دو راوی فرا خوانده می شوند مضافاً اینکه سایر دلایل تضعیف که در مورد هر کدام از آنها وارد نرم افزار شده نیز قابل مشاهده خواهد بود. و همین امر موجب گردآوری اطلاعات گسترده در حوزه علم حدیث و رجال و بررسی علل تضعیف راویان خواهد شد که زمینه تحقیق های گسترده تر و عمیق تر را فراهم خواهد کرد. ایجاد هستی نگاری های متنوع در حوزه علم حدیث و رجال، یک ضرورت است که باید بیشتر به آن پرداخته شود و از میان پژوهش های انجام شده در حوزه هستی نگاری، هستی نگاری های حوزه علوم قرآنی و فقه به این پژوهش نزدیکتر بوده است.

فهرست منابع:

۱. آسوشه، عباس و دیگران (۱۳۹۰)، هستی نگاری: روش شناسی ها، ابزارها و زبان های توسعه. تهران: دانشگاه تربیت مدرس، مرکز نشر آثار علمی، چاپ اول
۲. ابن فارس، احمد (۱۹۷۹م) معجم مقاییس اللغة، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، قم، دارالفکر، ۶ج
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق) لسان العرب، بیروت، دار صادر، چاپ سوم، ۱۵ج
۴. ازهری، محمد بن أحمد (بی تا)، تهذیب اللغة، دار إحياء التراث العربی، ۱۵ج
۵. بهبودی، محمد باقر (۱۴۲۷ق) معرفه الحدیث و تاریخ نشره و تدوینه و ثقافته عند الشیعه الامامیه، بیروت، دارالهادی، چاپ اول
۶. تهانوی، محمد علی (بی تا) کشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، لبنان، مکتبه لبنان ناشرون، ۲ج

۷. جابلقی بروجردی، سید علی اصغر (۱۴۱۰ق)، طرائف المقال فی معرفه طبقات الرجال، تحقیق سید مهدی رجائی زیر نظر سید محمود مرعشی، قم، مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی العامه، چاپ اول، ۲ج
۸. جدیدی نژاد، محمدرضا (۱۳۸۲)، معجم مصطلحات الرجال والدرايه، زیر نظر محمد کاظم رحمان ستایش، قم، دار-الحديث، چاپ دوم.
۹. جوهری فارابی، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق)، الصحاح تاج اللغه و صحاح العربيه، محقق احمد عبدالغفور عطار، بیروت، دارالعلم للملایین، چاپ چهارم، ۶ج
۱۰. حائری، محمد بن اسماعیل (بی تا)، منتهی المقال فی أحوال الرجال، ۷ج
۱۱. حسن زاده، حسین (۱۳۹۷) «ضرورت ایجاد آنتولوژی فقه برای مدیریت اطلاعات فقهی در فضای دیجیتال»، فقه، ۲۵ (۹۶)، ص ۵۶-۲۸، doi: 10.22081/jf.2018.66707
۱۲. حسن زاده، حسین (۱۴۰۰) «آنتولوژی بسمله، دریچه‌ای برای ایجاد هستی‌شناسی معارف قرآن»، پژوهشنامه معارف قرآنی، ۱۲ (۴۴)، ص ۱۳۸-۱۱۱، doi: 10.22054/rjqk.2021.12610
۱۳. زبیدی، مرتضی (بی تا) تاج العروس من جواهر القاموس، قم، دارالفکر، ۲۰ج
۱۴. شرتونی، سعید (بی تا) أقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد، ۵ج
۱۵. شوشتری، محمدتقی (۱۴۱۰ق)، قاموس الرجال، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۲ج
۱۶. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۳۶۴)، الملل و النحل، محقق محمد بدران قم، الشریف الرضی، چاپ سوم، ۲ج
۱۷. شهیدثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۰۸ق)، الرعايه فی علم الدرايه، تحقیق عبدالحسین محمدعلی بقال، قم، مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، چاپ دوم
۱۸. شیخ بهائی، محمد بن حسین (۱۳۹۰ق)، الوجیزه فی علم الدرايه، قم، بصیرتی، چاپ اول
۱۹. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۴ق)، الإعتقادات، قم، کنگره شیخ مفید، چاپ دوم
۲۰. صدر، سید حسن (بی تا)، نهاییه الدرايه فی شرح الرساله الموسومه بالوجیزه للبهایی، تحقیق: ماجد غرباوی، نشر مشعر
۲۱. عاملی، حسین بن عبد الصمد (۱۳۶۰)، وصول الأخبار إلى اصول الأخبار، محقق: سید عبد اللطیف کوهکمری، قم: مجمع الذخائر الإسلامیه
۲۲. عتر، نورالدین (۱۴۲۲ق) اصول الجرح و التعديل و علم الرجال، دمشق، الیمامه، دار الفرفور
۲۳. علامه حلّی، یوسف بن مطهر (۱۴۱۷ق) خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال، تحقیق شیخ جواد قیومی، مؤسسه نشرالفقاهه، چاپ اول
۲۴. فراهیدی بصری، احمد بن خلیل (بی تا)، کتاب العین، محقق: مهدی مخزومی، ابراهیم سامرائی، دار و مکتبه الهلال، ۸ج.
۲۵. فیروزآبادی، محمدبن یعقوب (۱۴۲۶ق) القاموس المحيط، تحقیق: مکتب تحقیق التراث فی مؤسسه الرساله، بیروت: مؤسسه الرساله للطباعه والنشر والتوزیع، چاپ هشتم
۲۶. کنی تهرانی، ملّا علی (۱۴۲۱ق)، توضیح المقال فی علم الرجال، محقق: محمدحسین مولوی، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث، سازمان چاپ و نشر، چاپ اول

۲۷. کوکبی، مرتضی؛ فرج پهلوی، عبدالحسین؛ زرداری، سولماز؛ عصاره، فریده (۱۳۹۶) «مروری بر مفهوم هستی‌نگاری در وب معنایی»، نشریه تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی، ۵۱(۳)، ص ۸۳-۱۰۰، doi: 10.22059/jlib.2016.61270
۲۸. مامقانی، عبدالله (۱۴۱۱ق)، مقیاس الهدایه فی علم الدرایه، تحقیق محمدرضا مامقانی، قم، موسسه آل‌البیت، چاپ اول، ۷ج
۲۹. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار، مؤسسه الوفاء، چاپ دوم، ۱۰۴ج
۳۰. نمازی شاهرودی، علی (۱۴۱۴ق)، مستدرکات علم رجال الحدیث، تهران، چاپ اول، ۸ج
۳۱. نوبختی، حسن بن موسی (بی تا)، فرق الشیعه، بیروت، دار الأضواء، چاپ دوم
۳۲. واسطی، عبدالحمید (۱۴۰۲) رویکرد شبکه‌ای در تفسیر قرآن به مثابه زیرساختی برای دستیابی به آنتولوژی قرآن، نشریه فلسفه علمی قیاسات، ۲۸(۱۰۸)، ص ۶۵-۹۲. https://qabasat.iict.ac.ir/article_706341.html

References:

- 1- Merriam-Webster(2015) Definition of ontology. Webster's third new international dictionary. Retrieved: 10.05.2015. form <http://www.merriam-webster.com/dictionary/ontology>
- 2- Binte Kamran, Amna -Abro, Bushra -Basharat, Amna(2023), Semantic Hadith: An ontology-driven knowledge graph for the hadith corpus, Journal of Web Semantics, Volume 78, <https://doi.org/10.1016/j.websem.2023.100797>
- 3- Abdelkader, Abdelkarim, Najeeb, Moath, Alnamari, Marwan, Malik, Hamid (2021), Creation of Arabic Ontology for Hadith Science, International Journal of Advanced Trends in Computer Science and Engineering, 8(6), 3269-3276. <https://doi.org/10.30534/ijatcse/2019/96862019>
- 4- Harrag, Fouzi- Al-Nasser, Abdullah - Al-Musnad, Abdullah - Al-Shaya, Rayan- Al-Salman, Abdulmalik Salman(2013),Quran Intelligent Ontology Construction Approach Using Association Rules Mining. <https://www.researchgate.net/publication/285879058>
- 5- Muhammed, Mariam- Azab, Shahira- Ali, Nesrin - Ghieth, Mervat(2024) Arabic Ontology for Hadith texts - A survey, Egyptian Journal of Language Engineering, 11(1) DOI:10.21608/ejle.2024.266774.1062
- 6- Baraka, Rebhi S.- Dalloul, Yehya M. (2014), Building Hadith ntology to Support the Authenticity of Isnad, Building Hadith Ontology to Support the Authenticity of Isnad, International Journal on Islamic Applications in Computer Science And Technology, 2(1), 25-39. <https://www.researchgate.net/publication/297702365>

References [In Persian]

1. Allameh Helli, yusuf Ibn motahhar(1996), *A summary of the sayings in the knowledge of men*, research by Sheikh Javad Qayyumi, Neshar al-Faqah Institute, first edition
2. Ameli, hosein ebn abd al-samad(1360), *vosoul al-akhyar ela osoul al-akhbar*, mohaghegh: Abd al-latif kookkamari,Ghom, majma Al-zakhaer Ah-eslamiyah
3. Asoshe, abbas & others (2011), *Ontology: Development Methodologies, Tools, and Languages*. Tehran: Tarbiyat Modarres University, Center for publishing scientific works, First Edition
4. Azhari, mohammad ebn Ahmad(bi ta), *Dictionary "Tahzib al-loqah"*, dar ehya al-toras al-arabi, 15 volumes
5. Behbudi, mohammad bagher(2006), *Knowledge of the hadith and the history of publication and compilation and culture of the Imamiyyah Shia*, Beirut, darolhadi, First Edition
6. Chaploghi Broojerdi, Ali Asghar(1989), taraef al-maghal fi ma'refah tabaghat al-rejal, research by Mehdi Rajaei under the supervision of Sayyed Mahmoud Marashi, Qom, Ayatollah ozama al-Marashi al-Najafi public Library, First Edition, 2 volumes

7. Ebn fares, Ahmad(1979), *Dictionary "maghaies al-loqah"*, research by Harun, abd al-Salam Mohammad,Ghom, dar al-fekr, 6 volumes
8. Ebn manzur, mohammad ebn mokram(1993), *Dictionary "lesan al-arab"*, Beirut, dar al-sader, Third edition, 15 volumes
9. Farahidi Basari, Ahmad Ibn khalil(bi ta), *Dictionary "Ketab Al-ein"* , research by Mehdi Makhzoumi, Ibrahim Sameraei, dar va maktabah al-helal, 8 vols.
10. Firoozabadi, mohammad Ibn yaghoob (2005), *Dictionary "al-ghamus al-mohit"*, Beirut, Al-Resalah Institute for Printing, Publishing and Distribution, 8th edition
11. Haeri, mohammad ebn esmaeil(bi ta), *montahal-maghal fi Ahval al-rejal*, 7voles
12. Hasanzadeh, Hussein(2018), The necessity of creating an ontology of jurisprudence to manage jurisprudential information in the digital space, *Fiqh*, 25(96), 28-56, doi:10.22081/jf.2018.66707
13. Hasanzadeh, Hussein (2021), Basmaleh Ontology, a Window for Creating an Ontology of Qur'anic Studies, *Research Journal of Qur'anic Studies*, 12(44), 111-138, doi:10.22054/rjqk.2021.12610
14. Itr, nur al-din (2001), *Principles of Invalidation and Rectification and The Sciences of Narrators of the Tradition*, Damascus, Al-ymamah, Dar al-far fur
15. Jadidinejad, mahammad reza(2003), *Al-Rajal and Darayah glossary of terms*, Under the supervision of Mohammad Kazem Rahman Setaesh, Qom, Dar-al-Hadith, second edition
16. Johari farabi, esmail ebn Hamad(1986), *Dictionary "Al-sehah Tajol-loqah va sehah al-Arabiya"*, research by Ahmad Abd al-Ghafoor Attar, Beirut, Dar al-elm Lei-Mollaeen, 4th edition, 6 voles
17. Kani Tehrani, molla Ali(2000), *Tozih al-maghal fi elm al-rejal*, research by Mohammad Hossein Molavi, Qom, Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute, Printing and Publishing Organization, first edition
18. Kokabi, morteza, Farajpahloo, abdohossein, Zardari, soolmaz, asareh, farideh(2017), A review of the concept of ontology in the semantic web", *University Library and Information Research Journal*, 51(3), 83-100, doi:10.22059/jlib.2016.61270
19. Majlesi, mohammad bagher(1982), *Behar al-anvar*, al-wafa foundation, second edition, 104voles
20. Mamghani, abdollah(1990), *Meghbas al-Hedayah fi elm al-Derayah*, research by Mohammad Reza Mamghani, Qom, Al-Al-beyt Institute, first edition, 7vols.
21. Namazi shahrudi, ali(1993), *Mustadrakat elm rejal al-hadith*, Tehran, first edition, 8voles
22. Nobakhti, hasan Ibn musa(bi ta), *Feraq al-Shi'a*, Beirut, Dar al-Azva, second edition
23. Sadr, Hubei(bi ta), *nahayah al-Derayah fi Sharhe al-Resalah al-Musumah*, Belvjizah Lelabhai, research by Majid Gharbawi, Mashaar Publishing House
24. Sanatjoo, Azam, fathiyah, Akram(2011), Comparison of the effectiveness of thesaurus and ontology in representing knowledge (design and construction of Asfa ontology model), *Library and Information Research Journal*, 1(1), 219-240, doi: 10.22067/riis.v1i1.8658
25. Shahid sani, zein aldin Ibn ali(1987), *Al-reayah fi elm al-derayah*, Research by Abdul Hossein Mohammad Ali Baghal, Qom, Ayatollah ozama al-Marashi al-Najafi public Library, second edition
26. Shahrestani, mohammad Ibn abdoalkarim(1985), *al-melal va alnehal*, research by Mohammad Badran, Qom, Al-Sharif Al-Razi, 3rd edition, 2 voles
27. Shartouni, Saied (bi ta), *Dictionary "aghrab al-mavared fi fosah al-arabiyah va al-shavared"*,5 voles
28. Sheikh bahaei, mohammad Ibn hussein(1970), *Al-wjizah fi 'elm al-Derayah*, Qom, Basirati, first edition
29. Sheikh sadugh, mohammad Ibn ali(1993), *Beliefs*, Qom, Sheikh Mofid Congress, second edition
30. Shoushtari, mohammad taghi(1989), *Qamoos al-rejal*, Qom, Qom Theological Seminary Society, Islamic Publications Office, second edition, 12 voles
31. Tahanvi, mohammad ali(bi ta), *discoverer of the terms of art and science*, Lebanon, Lebanese School of Publishers, 2 volumes
32. Vaseti, abd al-hamid(2023), A network approach in the interpretation of the Qur'an as an infrastructure to achieve the ontology of the Qur'an, *Qabasat Scientific Philosophy Journal*, 28(108), 65-92. https://qabasat.iict.ac.ir/article_706341.html
33. Zobeidi, morteza(bi ta), *Dictionary "Taj al-aroos men javaher al-ghamous"*, Dar al-Fekr, 20 voles